

ZMARŁYCH POGRZEBAĆ

Zwyczaje pogrzebowe w Palestynie czasów Jezusa

CMENTARZ ŻYDOWSKI
W SIRET W RUMUNII

Właściciele firm budowlanych kujących drogi w dzisiejszym Izraelu stają niemal codziennie przed nie lada problemem. Bardzo często okazuje się, że linia wytyczona pod budowę autostrady lub drogi miejskiej biegnie przez dawne cmentarzysko.

KS. MARIUSZ ROSIK

Wystarczy niekiedy zaledwie kilkanaście minut pracy koparki, by odkryć ludzkie kości złożone tuż pod powierzchnią ziemi. W takiej sytuacji należy albo zmienić wytyczony bieg drogi, co nie jest przecież łatwe, albo dokonać ekshumacji. Na to ostatnie rozwiązanie, nie zgadzają się jednak kręgi ortodoksyjnych Żydów, którzy urządzają protesty przeciw naruszaniu spoczynku zmarłych. Dlaczego dochodzi do takich sytuacji? W dobie rozwijającej się urbanizacji, miasta poszerzają swe granice, wchodząc na tereny leżące dawniej poza murami miejskimi, a właśnie na tych terenach sytuowano w dawnych wiekach nekropole. Żydowskie prawo zabraniało budowania cmentarzy w miastach. Wyjątek stanowiły groby królewskie. W jaki sposób grzebano zmarłych w początkach naszej ery? Czy zwyczaje te uległy radykalnym zmianom? Czy może do dziś żydowski pochówek wygląda podobnie? Szukając odpowiedzi na te pytania, sięgnijmy do kart dzieł historyków i po zapiski archeologów.

POGRZEB

Stałym zwyczajem, nawet wśród najuboższych, było oplakiwanie zmarłych przez grupę żalobników. Najmniejsza ich grupa składała się z dwóch osób grających na fletach oraz kobiety prowadzącej śpiew żalobnych antyfon. Pogrzeby zazwyczaj przeprowadzano wykorzystując wszystkie możliwe środki materialne, ukazujące doniosłość uroczystości. Działo się tak nawet w przypadku ubogiej ludności. Nawet ona czuła się zobligowana, by swych krewnych grzebać w okazałych szatach. Aby przeciwstawić się tej praktyce i ulżyć losowi ubogich, dotkniętych śmiercią członka rodziny, szanowany w swej społeczności Gamaliel II (około r. 90) kazał się pochować w prostej płóciennej szacie. Przed tą „reformą”, zwykle i niedrogie szaty wykorzystywano jedynie przy pochówku skazańców i osób pogardzanych przez społeczeństwo.

Wyrazem żaloby był niekiedy gest rozdarcia szat, nałożenie szaty z szorstkiego materiału, zrzucenie obuwia, przykrycie brody przez mężczyzn lub całej twarzy, położenie rąk na głowie i obracanie głową bądź całym ciałem. Jeśli ktoś trwa w stanie żaloby w święto Paschy, winien poddać się dodatkowo kąpeli rytualnej. Mówi o tym jeden z traktatów Talmudu: „Ten, kto odprawia żalobę, winien zanurzyć się w kąpeli rytualnej, aby mógł spożyć swoją ofiarę paschalną wieczorem, lecz nie może on spożywać

innych ofiar. Ten, kto słyszał o zmarłym i ten, kto zebrał jego kości, winien zanurzyć się w kąpeli rytualnej i może spożywać z innych ofiar” (*Pesachim* 8,8).

Po pogrzebie rodzina i przyjaciele zmarłego gromadzili się na ucztę, zwanej „chlebem płaczących”. Sanhedryn skrzętnie ustalił ilość wina, które można było wypić podczas takiej uczy. Rozpoczął się trwający trzydzieści dni okres żaloby. W pierwszych jego dniach najbliżsi zmarłego nie odpowiadali na powitania, nie używali filakterii podczas modlitwy i niekiedy ubierali się w *saq* – wór pokutny. Z żalobą związana jest modlitwa za zmarłych zwana *Kadisz*. Pochodzi z wczesnych czasów rabinackich, ale najstarsze jej zręby ukształtowane były z pewnością już za czasów Chrystusa. Odmawiano ją prywatnie, ale z czasem weszła do liturgii synagogałnej. Gdy umierali rodzice, najstarszy syn odmawiał ją codziennie w synagodze przez niemal cały rok.

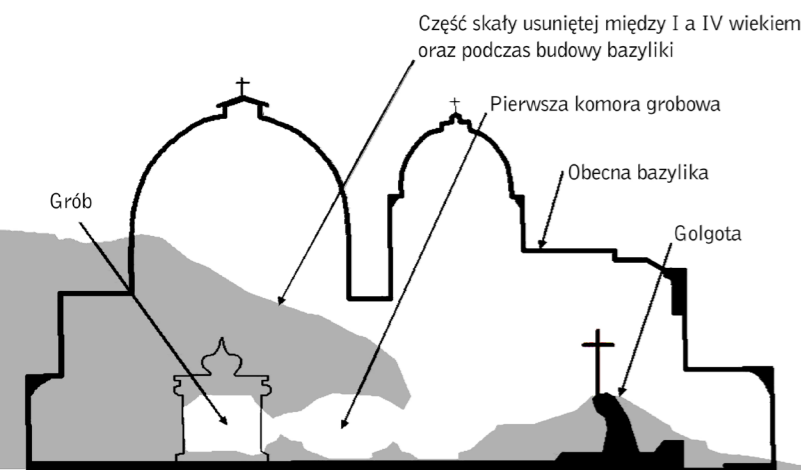
TYPY GROBÓW

Tuż przed naszą erą, a także u początków czasów chrześcijańskich w Palestynie stosowano praktycznie dwa rodzaje grobów: były to groby kopane w ziemi oraz groby drążone w skale na wzór izby. Wchodząc do nich, należało się pochylić. Niekiedy zawierały przedsionek, który prowadził do kilku komnat grobowych. W komnatach znajdowały się kute w kamieniu ławy, na których kładziono namaszczone balsamem ciała zmarłych. Uboższe groby zamykano sposobem murarskim, bogatsze zaś zastawiano kamieniem. Zamknięcie grobu miało chronić spokoju zmarłych między innymi przed włóczącymi się psami czy hienami, ale także przed rabusiami. Tak wyglądał grób

W dobie rozwijającej się urbanizacji, miasta poszerzają swe granice, wchodząc na tereny leżące niegdyś poza murami miejskimi, a właśnie na tych terenach sytuowano w dawnych wiekach nekropole. Żydowskie prawo zabraniało budowania cmentarzy w miastach. Wyjątek stanowiły jedynie groby królewskie.

Jezusa, w którym został pochowany dzięki staraniom Józefa z Arytmatei. Ewangelista Jan poświadcza: „A na miejscu, gdzie Go ukrzyżowano, był ogród, w ogrodzie zaś nowy grób, w którym jeszcze nie złożono nikogo. Tam to więc, ze względu na żydowski Dzień Przygotowania, złożono Jezusa, bo grób znajdował się w pobliżu” (J 19,41-42).

Bogatsi stawiali niekiedy przed wejściem do grobu dziedziniec, na którym sadzono kwiaty i ozdobne krzewy. Były one symbolem życia. Czasem wejścia do grobów były starannie wyciosane w skale i przypominały portale eleganckich domów. Odrzwia były

Rekonstrukcja grobu Pańskiego (przekrój)

naturalnych rozmiarów, natomiast drzwi robiono z drewna lub kuto z kamienia. W tym też czasie do Palestyny zawędrował zwyczaj stawiania nagrobnych pomników. Działo się tak pod wpływem rzymskim. Na ścianach żydowskich grobów tamtego czasu znaleźć można symbole religijne: menorę, *aron ha-kodesz*¹, *szofar*², ale także symbole o charakterze bardziej uniwersalnym, jak wieńce, ptaki czy naczynia z owocami.

PRZEDMIOTY SKŁADANE W GROBACH

Wśród darów ofiarnych składanych w grobach najczęściej pojawiają się naczynia z żywnością, winem i wodą. Miały one stanowić pomoc żywych udzielaną zmarłym u początku ich nowej egzystencji. Lampy stawiane u wezłowia zmarłych stanowiły symbol światłości, która ma ich prowadzić po

Cmentarz żydowski na Górze Oliwnej

krainie cieni. Dzięki biżuterii zmarły miał zyskać przychylność wyższych mocy, z którymi przyjdzie się mu spotkać. Zdarzało się, że na zamknięte oczy zmarłego kładziono skorupki rozbitego naczynia. Zwyczaj ten zakorzeniony jest w słowach Talmudu: „[...] każdy człowiek ma za życia zawiść w oczach, wzrokiem zazdrości i pożąda. Nic, nawet po śmierci, nie jest w stanie uspokoić oczu. Trzeba zaś, by zmarły wyzbył się doczesnych pragnień, a tylko wtedy kończą się nasze pragnienia, gdy zakryje się oczy” (*Taanit* 32).

Cenne przedmioty składane w grobowcach niejednokrotnie kusily rabusiów. Żyjący w I wieku żydowski historyk, Józef Flawiusz opowiada o karze, która spotkała pładujących groby królewskie w Jerozolimie żołnierzy Heroda, czego zresztą dokonowali na polecenie i pod przywództwem samego króla: „Otóż Herod, który wydawał ogromne sumy i w samym królestwie i poza nim, słyszał już dawniej, że Hirkan, jego poprzednik na tronie królewskim, otworzył grób Dawida i zabrał stamtąd trzy tysiące talentów srebra... Chcąc grobowiec dokładnie przeszukać, postanowił dotrzeć aż do trumien, gdzie spoczywały ciała Dawida i Salomona. Stracił jednak dwóch strażników, których, gdy wchodzili, miał ogarnąć ogień buchający z wnętrza” (*Antiquitates judaicae* 16).

PRZEPISY O CZYSTOŚCI RYTUALNEJ

Życie codzienne wyznawców judaizmu, dawniej, podobnie jak dziś regulowane jest przez Torę. Prawo czystości rytualnej stawiało wiele obwarowań dotyczących kontaktu z ciałem zmarłego. Jezusowa przypowieść o miłosiernym Samarytaninie może posłużyć za ilustrację jednego z tych przepisów (Łk 10,30-37). Kapłan, posiadający bez wątpienia wysoką pozycję społeczną, minął leżącego przy drodze, pobitego, odartego z szat, potrzebującego nieszczęślika, który wyglądał jak martwy. Kapłan mógł być zatroskany o czystość rytualną. Jeśli przypuszczał, że leżący przy drodze człowiek jest martwy, wówczas mógł usprawiedliwić swoje zachowanie nakazem Prawa: „Kapłan nie będzie się narażał na nieczystość z powodu zwłok zmarłego krewnego, chyba tylko z powodu najbliższych krewnych, z powodu matki, ojca, syna, córki, brata, siostry dziewicy, która jest mu szczególnie bliska, ponieważ nie należy do żadnego męża. Z jej powodu może się narazić na nieczystość rytualną” (Kpł 21,1-3). Najwyższy kapłan nie mógł dotykać nawet swej zmarłej matki czy ojca. Niemniej jednak, interpretując przepis Księgi Kapłańskiej, Miszna³ stwierdza, że jeśli leżące ciało martwego człowieka jest nagie, wówczas przepis ten nie obowiązuje. O takim właśnie przypadku traktuje przypowieść, gdyż zbójcy „obdarli z szat”.

W Łukaszkowym opowiadaniu o wskrzeszeniu młodego człowieka z miejscowości Nain, Jezus szanuje zwyczaj unikania kontaktu ze zmarłymi i dotyka jedynie mar, na których leży martwe ciało (Łk 7,11-17). Inaczej ma się rzecz w przypadku córki Jaira:

Jezus ujmuje dziewczynkę za rękę, zaciągając tym samym nieczystość rytualną, a więc stając się wyłączonym z kultu świątynnego na określony prawem czas (Mk 5,35-43). Pobożni Żydzi unikali nawet cienia zmarłych, to znaczy sytuacji, w której cień zmarłego ułożonego na podwyższeniu padał na osobę żyjącą. Zwyczaj bielenia grobów motywowany był intencją łatwiejszego ich dostrzeżenia, by nie nadeprnąć na nagrobki. Do tego zwyczaju odwołuje się Józef Flawiusz, gdy opisuje budowę Tyberiadę przez Heroda: „Tetrarcha Herod, który pozostawał w wielkiej przyjaźni z Tyberiuszem, wybudował miasto położone w najpiękniejszej części Galilei nad jeziorem Genesatit i nazwał je od jego imienia Tyberiadą. [...] Pozwolono tu także zamieszkać biedocie pochodzącej z różnych stron kraju, między innymi i tym, o których nie było wiadomo, czy w ogóle byli wolni. Ludzi tych obdarzał, w dużej mierze, wolnością, jako też nadał im wiele przywilejów, zobowiązując ich do nieopuszczania miasta. Własnym kosztem wybudował im domy i nadał rolę, wiedząc, że osiedlenie się tutaj było sprzeczne z Prawem żydowskim. Gdy bowiem budowano Tyberiadę, zburzono na tym terenie wiele grobów, a nasze Prawo głosi, że zamieszkujący takie miejsca stają się nieczyści na przeciąg siedmiu dni” (*Antiquitates judaicae* 18).

Zwyczaj bielenia grobów stał się inspiracją dla Jezusa, który krytykował duchowych przywódców Jego narodu: „Biada wam, uczeni w Piśmie i faryzeusze, obłudnicy! Bo podobni jesteście do grobów pobielanych, które z zewnątrz wyglądają pięknie, lecz wewnątrz pełne są kości trupich i wszelkiego plugastwa” (Mt 23,27).

KAMIEŃ NA GROBACH

Dziś na izraelskich grobach znajdziemy głównie macewy⁴, zdobione bogatą ornamentyką. Są wyrazem czci dla zmarłych, a jednocześnie służą oznakowaniu grobu. Na nagrobnych płytach zaś Żydzi zostawiają... kamienie. Skąd taki zwyczaj? Niektórzy sądzą, że kamień przez swoją twardość jest znakiem nieprzemijalności. Inni wołają odwoływać się do starożytnej praktyki oznaczania kamieniami grobów na pustyni. □

ŹRÓDŁA ILUSTRACJI:

- fot. str. 60: A. Pankiewicz
- ryc. str. 62: By Luogo_della_tomba_di_Cristo.jpg: Croberto68 *derivative work: Jacek555 [GFDL (<http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html>) or CC BY-SA 3.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>), via Wikimedia Commons
- fot. str. 62: By שררה תד (Israel Antiquities Authority) [CC BY-SA 3.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>), via Wikimedia Commons
- fot. str. 63: By Sir kiss (Own work) [Public domain], via Wikimedia Commons

WYBRANA LITERATURA:

- BOGACZ R. 2003. *Groby w Dolinie Cedronu*, [w:] Z. J. Kapera (red.), *Ossuarium Jakuba, brata Jezusa*, Kraków-Mogilany, s. 65-71.
- GADECKI S. 1994. *Archeologia biblijna*, t. I-II, Gniezno.
- JAROMIN J. 2008. *W poszukiwaniu grobu Jezusa*, Wrocław.
- KUCHARSKI J. 1998. *Spocząć ze swymi przodkami*, Lublin.
- ROMANIUK K. 1981. *Wiara w zmartwychwstanie. Pusty grób i pojawienie się Zmartwychwstałego Chrystusa*, Katowice.
- DANIEL-ROPS H. 2001. *Życie w Palestynie w czasach Chrystusa*, Warszawa.

PRZYPISY:

- ¹ *Aron ha-kodesz* (hebr. „święta arka”) – w synagodze szafa ołtarzowa w postaci ozdobnej drewnianej skrzynki, służąca do przechowywania zwojów Tory, czyli rodalu. Jeden z najważniejszych elementów wyposażenia głównej sali modlitwy, stojący na osi ściany skierowanej w stronę Jerozolimy.
- ² *Szofar* (hebr., jid. *sojfer*) – instrument dęty o charakterze liturgicznym. Jest rodzajem rogu, który dla nawiązania do historii ofiarowania Izaaka przez Abrahama, był wykonywany z rogu baraniego. Szofar pojawia się w opisach biblijnych jako instrument, za pomocą którego ogłaszano ważne wydarzenia. Był używany także w celach liturgicznych w Świątyni Jerozolimskiej.
- ³ *Miszna* (hebr. המשנה *miszna* – „powtarzanie”, „badanie”, od hebr. השנה *szana* „powtarzać”, „badać”) – jeden z podstawowych tekstów rabinicznych, zawierający głównie rozstrzygnięcia halachiczne, czyli prawne normy postępowania oparte na Torze i z niej wyinterpretowane.
- ⁴ *Macewa* (hebr.) – żydowska stela nagrobna, najczęściej w formie pionowo ustawionej, prostokątnej płyty kamiennej lub drewnianej (od XIX w. także żeliwnej) zwieńczonej linią prostą, trójkątem, półkolem lub dwoma odcinkami koła. Górną jej część wypełnia płaskorzeźba, dolną zaś inskrypcja (epitafium).

Grobowiec synów Heroda Wielkiego

O autorze:

Ks. MARIUSZ ROSIK profesor Papieskiego Wydziału Teologicznego i Uniwersytetu Wrocławskiego. Zajmuje się teologią Nowego Testamentu. Jego zainteresowania oscylują także wokół relacji judaizmu i chrześcijaństwa w czasach narodzin Kościoła. Jest autorem czterdziestu książek i kilkuset artykułów. Jego prace ukazały się w czternastu językach. Należy do redakcji portalu internetowego Orygenes+.